

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦਾ ਨਾਵਲ ‘ਤਫ਼ਤੀਸ਼’ ਇਕ ਅਧਿਐਨ

ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਰੱਖਣਾ ਉਸਦੀ ਕਲਮ ਦੀ ਖਾਸੀਅਤ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਘੋਖ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੀ ਨਾਵਲੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਗੁਣ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਹੱਥਲਾ ਨਾਵਲ ‘ਤਫ਼ਤੀਸ਼’ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਣਨਯੋਗ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ-ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਨਾਵਲ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਘਟਨਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੱਖਰੇ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਜਦ ਨਾਵਲਕਾਰ ਉਸ ਘਟਨਾ ਦੁਆਲੇ ਆਪਣਾ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਇਸਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਬਣਾਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਦੂਹਰੀ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ਕਰਨੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦਾ ਨਾਵਲ ‘ਤਫ਼ਤੀਸ਼’ ਸਾਲ 1990 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਮਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਇਕ ਕਾਲੇ ਦੌਰ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਭਾਵੇਂ ਜੋ ਵੀ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਇਹ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫਿਰਕੂ-ਸਮੱਸਿਆ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬੇਵਸਾਹੀ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਇਕ ਕਰੂਰ ਬਿੰਬ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਬੋਲਣਾ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਕ ਗਲ ਯਕੀਨੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦਹਿਸ਼ਤ ਵਾਲੇ ਮਾਹੌਲ ਦਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਛੋਟੇ ਮੋਟੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਦਖਲ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

• ਰੀਡਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਜਦ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਮੁੱਖ ਘਟਨਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਤੱਤਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਅਸਰ ਹੋਣ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇੱਕ ਬੱਚੇ ‘ਬੰਟੀ’ ਦੇ ਅਗਵਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਹੈ ਜੋ ਸਧਾਰਣ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਾਰਣ ਕੀਤੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਤੱਤਕਾਲੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਰੱਖਕੇ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸਦੇ ਅਰਥ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਤੱਤਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ‘ਬੰਟੀ’ ਦੇ ਅਗਵਾਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਚਿੱਠੀ ਮਿਲਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:

“ਛਪੇ ਪੈਡ ਤੇ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਸੰਸਥਾ ਵਲੋਂ ਸੀ। ਸਵੇਰ ਦੇ ਸੱਤ ਵਜੇ ਤੱਕ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਮੰਗੇ ਗਏ ਸਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੂੰ ਰਾਮ ਲੀਲਾ ਅਤੇ ਰਾਸ ਲੀਲਾ ਮੁੜ ਸ਼ਹਿਰ ‘ਚ ਨਾ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਸੀ। ਹੁਕਮ ਅਦੂਲੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਬੱਚੇ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਘਰ ਅਪੜਨਾ ਸੀ।”²

ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਦਾ ਉਹ ਦੌਰ ਸੀ ਜਦ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਉੱਪਰ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦਾ ਹਰ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਅਗਵਾਕਾਰੀ ਦੀ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਮ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਰਦਾਤ ਦਾ ਮਕਸਦ ਨਿਰੋਲ ਪੈਸੇ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰਕ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ‘ਲਾਲਾ ਜੀ’ ਦੇ ਪੋਤੇ ਨੂੰ ਅਗਵਾ ਕਰਕੇ ਪੈਸੇ ਮੰਗਣਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਿਰਕੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਉੱਪਰ ਰੋਕ ਲਾਉਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਇਸ ਅਗਵਾਕਾਰੀ ਦੀ ਵਾਰਦਾਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਿਸ ਦੌਰ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਨਾਵਲ

² ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ, ਤਫ਼ਤੀਸ਼, ਪੰਨਾ-46

ਵਿਚ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਬਾਬਤ ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਲੇਖ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ:

“ਉਸਨੇ ਨਾਵਲੀ ਕਥਾ ਦੇ ਸੂਤਰ ਨੂੰ ਉਸ ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਰਾਜੀਵ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਤਹਿਤ ਹੋਈਆਂ ਚੋਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਅਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨਵੀਂ ਨਵੀਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਸੀ। ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਜੋ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਉਹ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਨਿਅੰਕੁਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਾਜਸੀ ਧਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਪਰੋਖੇ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਹੇਠ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓ ਉਭਰ ਰਹੀ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਵੀ ਨਵੀਂ ਬਣੀ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਸਿਰਦਰਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ।”³

ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲਕਾਰ ਆਪਣੇ ਤੱਤਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮਾਹੌਲ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਪਰਖਣ ਦਾ ਜਤਨ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤੱਤਕਾਲੀ ਰਾਜਸੀ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਹਰ ਇਕ ਧਿਰ ਬਚ-ਬਚਾਕੇ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਸੀ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਵਿਗਾਣਨ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਲੋਕ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਸੰਕਟ ਭਰੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਵੀ ਚੁੱਕਦੇ ਹਨ। ‘ਬੰਟੀ’ ਦੇ ਅਗਵਾ ਹੋ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਮਿਲੀ ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੋਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਬਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜੱਥੇਬੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਵਰਗ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਾਰਦਾਤ ਨੂੰ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਮੰਨਣ ਜਾਂ ਨਾ ਮੰਨਣ ਉੱਪਰ ਹੀ ਕਈ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਫਿਰਕੂ ਸੋਚ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਆਪਣੇ ਅਗਵਾੜ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਚੇਤਨ ਜਾਪਦਾ ਹੈ:

³ ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ, ‘ਤਫਤੀਸ਼: ਇਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਸੰਸਾਰ, ਪੰਨਾ-164

“ਮੁੰਡਿਆਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਨੂੰ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ । ਇਹ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਸੀ । ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹ ਹੈ । ਨਾਸਤਕ ਹੋਕੇ ਕਤਲੇਆਮ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਜੇ ਮੁੰਡੇ ਧਰਮ ਦਾ ਰਾਹ ਅਪਣਾ ਕੇ ਖਲਕਤ ਦੀ ਭਲਾਈ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੀ ਬੁਰਾਈ ਹੈ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਸੇਠਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹਰ ਸਿੱਖ ਹੀ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ਹੈ।”⁴

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਫਿਰਕੂ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਲੋਕ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਉਲਾਰ ਹੋ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਸੇ ਸੰਕਟਗ੍ਰਸਤ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਵਲ ਲਿਖਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਘੋਖਿਆ ਹੈ। ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਕ ਪਾਤਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਵੀ ਕਾਫੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ ਕਿ:

“ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਵਿਚ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਿਣਤੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਮੁਜ਼ਰਮਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਾਰਣ ਪੇਸ਼ੇ ਛੱਡ ਕੇ ਇਹ ਧੰਦਾ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਪੈਸਾ ਸੌਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਰਨ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਵੀ। ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਡਰਦੀ ਪੁਲਿਸ ਜਲਦੀ ਜਲਦੀ ਹੱਥ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਉਂਦੀ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤ ਸੀ।

ਦੂਜਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਗਰੁੱਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੀ ਥਾਂ ਚੌਧਰ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭੁੱਖ ਸੀ। ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਕਾਕੇ ਇਸ ਗਰੁੱਪ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।”⁵

⁴ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ, ਤਫ਼ਤੀਸ਼, ਪੰਨਾ-136

⁵ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ, ਤਫ਼ਤੀਸ਼, ਪੰਨਾ-378

ਇਹ ਗੱਲ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਕੋਈ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਲਹਿਰ ਵੀ ਦਿਸ਼ਾ-ਹੀਣ ਜਾਪਣ ਲਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਨੇ ਵੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਕੰਡੇ ਵਰਤੇ ਸਨ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਪੂਰਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਮ-ਰਾਏ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਬਣ ਗਈ। ਪੁਲਿਸ ਭਾਵੇਂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੇ ਝੂਠੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਰਕੇ ਤਰੱਕੀਆਂ ਹਾਸਲ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਜਦ ਕੋਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਰਦਾਤ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਵੀ ਇਸਨੂੰ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਦੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੇ ਇੱਕ ਤਾਂ ਫਿਰਕੂ ਰੰਗਤ ਫੜ ਲੈਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਤੋਂ ਅਗਵਾ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣਾ ਜਾਂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਸੌਖਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਪਰ ਲਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਕੋਈ ਸੂਹ ਮਿਲ ਜਾਵੇ। ਕੋਈ ਜਰਾਇਮ ਪੇਸ਼ਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਇਸ ਵਾਰਦਾਤ ਦਾ ਮੁਜਰਮ ਨਿਕਲਿਆਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਲਿਸ ਅੰਤ ਤਕ ਆਪਣੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਸਿਵਾਏ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਤੋਂ ਬਾਕੀ ਹਰ ਪਾਸੇ ਕਰਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਵੀ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਬਾਬਤ ਹੋਰ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲੀ ਕਥਾਨਕ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਸਰੋਕਾਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਕਟਮਈ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਸਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕਸ਼ਟਾਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਜਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਰਾਹੀਂ ਉਸਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਖ ਵੀ ਉਭਰਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ ਵਾਲੇ ਸੇਠ-ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰ ਆਦਿ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੱਕ ਮਾਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਖਾਮਿਆਜ਼ਾ ਸ਼ਕਤੀਹੀਣ ਅਤੇ ਗਰੀਬ-ਕਮਜ਼ੋਰ ਤਬਕਾ ਭੁਗਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਛੋਟੀ-ਮੋਟੀ ਚੋਰੀ ਚਕਾਰੀ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਵੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੰਚਿਤ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਤਬਕਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਿਹੜਾ ਤਬਕਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਕੌਣ

ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕੌਣ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੁਰਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਨਾਵਲ ਬਹੁਤ ਵਿਸਤਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਤਬਕੇ ਦੀ ਜਾਤੀਗਤ ਬਣਤਰ, ਉਸਦੇ ਸੁਭਾ, ਕਿੱਤੇ ਅਤੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਪੜਤਾਲ ਕਰਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ‘ਬੰਟੀ’ ਦੇ ਅਗਵਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ ਵਾਲੇ ਤਬਕੇ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਮੱਧਵਰਗ, ਨਿਮਨ-ਵਰਗ ਤੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਅਸਲ ਹਾਲਾਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਂਸੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਸੇਠਾਂ ਤਕ ਹਰ ਕਿਸੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

‘ਬੰਟੀ’ ਦੇ ਅਗਵਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਜਦ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕਰਫਿਊ ਲਗਾ ਕੇ ਤਲਾਸ਼ੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਕਿੱਤਾ ਮੁਖੀ ਪਛਾਣ ਦੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਦਸਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ‘ਤਫ਼ਤੀਸ਼’ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਜਾਤੀ-ਵਿਵਸਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿੱਤਾ ਮੁਖੀ ਖੂਬੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵਕ ਜੀਵਨ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਇਸ ਪੁਰਾਣੀ ਜਾਤੀਗਤ ਪਛਾਣ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਅਜੋਕੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਜਾਤੀਗਤ ਪਛਾਣ ਦੀਆਂ ਹੱਦਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਹੱਟ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਪੁਲਿਸ ਲਈ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਉਪਰ ਤਸ਼ਦਦ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਸੌਖਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ ਵਾਲੇ ਮੁਜਰਮਾਂ ਨਾਲ ਭਾਈਵਾਲੀ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤਬਕੇ ਦੇ ਛੋਟੇ ਮੁਜਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਕੇ ਪੁਲਿਸ ਆਪਣਾ ਕੰਮਕਾਜ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਬਿੰਬ ਕਈ ਵਾਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਦੀ ਕਦੀ ਇੰਝ ਵੀ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਸਾਫ-ਸੁਥਰਾ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਸ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਇਕ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਬਿਮਾਰੀ ਵਾਂਗ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਰ ਥਾਂ ਫੈਲੇ

ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਿਚ ਹਰ ਤਬਕੇ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਵੀ ਕਰਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਕਥਾ-ਜਗਤ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਬੱਚੇ ਦੇ ਅਗਵਾ ਹੋਣ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਉਸਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਘਟਨਾ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਰ ਸਮਾਜਕ ਤਬਕੇ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਲਾਹਨਤ ਵਾਂਗ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਤਬਕੇ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣਕੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅਗੋਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਨੂੰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਮੀਰ-ਗਰੀਬ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਰ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪੱਧਰ ਤਕ ਅਪਰਾਧੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮੁੱਖ ਮੁੱਦਾ ਹੈ ਜੁਰਮ ਦਾ। ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਜੜਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਇਸਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਇਸਦੀ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ ਨਾਲ ਤੁਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਪੁਲਿਸ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਬਾਰੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਬੰਟੀ ਦੇ ਅਗਵਾ ਹੋਣ ਦੀ ਵਾਰਦਾਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਕਥਾ-ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਉਸਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਤਾਂ ਅਗਵਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਲਈ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਪੁਲਿਸ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਸੰਤਰੀ ਤੋਂ ਲੈਕੇ, ਮੁਣਸ਼ੀ, ਐਸ.ਐਚ.ਓ., ਡਿਪਟੀ, ਡੀ.ਸੀ.ਪੀ ਆਦਿ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੈਂਕ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਤੱਕ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਬਾਰੀਕਬੀਨੀ ਨਾਲ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੁਰਮ ਹਰ ਥਾਂ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਉਂਦੀ ਪੁਲਿਸ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢਾਲ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਭਰਨ ਲਈ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਗੁਆਉਂਦੀ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਹੇਠਲੀ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਉੱਪਰਲੀ ਪੱਧਰ ਤਕ ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਔਹਦੇ ਅਤੇ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ ਦਾ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਉਂਦਾ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਔਹਦਿਆਂ ਉੱਪਰ ਬੈਠਾ ਹਰ ਇਕ ਅਫਸਰ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕੋਈ ਜੱਜ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ। ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਜੁਰਮ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨਤ ਵਰਤਾਰੇ ਹਨ।

ਹਰ ਕੋਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਭਾਵੇਂ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਹਰ ਕੋਈ ਇਸੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਆਕਾਰ ਵਧਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜੁਰਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਸਹੀ ਠਹਿਰਾਉਣ ਦੇ ਰਾਹ ਤਲਾਸ਼ਦੇ ਹਨ।

ਜੁਰਮ ਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਦੇ ਘਟਨਾ-ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤਬਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਤੈਹਾਂ ਫਰੋਲ ਲੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਭਾਵੇਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਦੁਹਰਾਓ ਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅਕਾਰ ਲਈ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਵੇਰਵੇ ਜਦੋਂ ਹਰ ਤਬਕੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਦੌਰਾਨ ਉਭਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਆਭਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੁਰਮ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਹਰ ਥਾਂ ਤਕਰੀਬਨ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਹੇਠਲੇ ਤਬਕੇ ਦੀਆਂ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ ਉਪਰ ਨਜ਼ਰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਭਿਆਨਕ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਜੇਬਕਤਰੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਛੋਟੀ ਮੋਟੀ ਚੋਰੀ ਚਕਾਰੀ ਅਸਰਦਾਰ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਤਬਕੇ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਜੁਰਮਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵੱਡਾ ਤਬਕਾ ਆਪਣੇ ਜੁਰਮਾਂ ਉੱਪਰ ਪਰਦਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰਸੂਖ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਛੋਟੇ ਤਬਕੇ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜੁਰਮਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਕਰਕੇ ਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਵੀ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਵੱਡੇ ਮੁਜਰਮਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਕਈ ਥਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਕਬਜ਼ਿਆਂ ਵਰਗੇ ਜੁਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਮਹਿਕਮੇ ਦੀ ‘ਤਫ਼ਤੀਸ਼’ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪ੍ਰਤੀ ਝੁਕਾਓ ਵੀ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ਬਾਬੇ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੰਮਤੀ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਸੰਕਟ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਇਕ ਸੁਝਾਅ ਬਣਕੇ ਨਿੱਤਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਜਿਸ ਦਲੇਰੀ ਅਤੇ ਹੌਂਸਲੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਹਮਾਇਤੀ ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਥਾਣੇ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਲੈਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕਾਰਵਾਈ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਜ਼ਾਲਿਮ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਰੁਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ‘ਬਾਬੇ’ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸੋਚ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

“ਬਾਬਾ ਹਿੰਮਤ ਹਾਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੋਕ ਅਧਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਕਈ ਉਪਰਾਲੇ ਅਰੰਭੇ । ਨਾਟਕ ਮੰਡਲੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ । ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੰਚ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ । ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਭਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ । ਤਰਕਸ਼ੀਲਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਿਆਂਦਾ ।”⁶

ਬਾਬਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਕਿਰਦਾਰ ਬਣਕੇ ਉਭਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਝੂਠੀ ‘ਤਫ਼ਤੀਸ਼ੀ’ ਕਾਰਵਾਈ ਅਤੇ ਜਬਰ ਵਿਰੁਧ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰਕੇ ਲੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਰ ਪੀੜਤ ਵਰਗ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਦ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਬੇਕਸੂਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ‘ਬੰਟੀ’ ਦੇ ਕਾਤਲ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ‘ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ’ ਦਾ ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਕਰੀਰਾਂ ਸੁਣਕੇ ਹਿਰਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਵਿਖਾਇਆ ਜਾਣਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਆਸ ਹਾਲੇ ਵੀ ਜਾਗਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਜਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

“ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਕਰੀਰਾਂ ਗੁਰਮੀਤ ਦੇ ਡੋਲਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਬਲ ਬਖਸ਼ਣ ਲੱਗੀਆਂ।... ਸੰਮਤੀ ਦੁਆਲੇ ਜੁੜ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੰਘ ਵਾਲੇ ਕਿਧਰੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੇ। ਉਹ ਬੋਰੀਆ ਬਿਸਤਰ ਗੋਲ ਕਰਕੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।...ਗੁਰਮੀਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ । ਆਖਰ ਉਹ ਸਹੀ ਰਾਹ ਵੱਲ ਤੁਰ ਹੀ ਪਿਆ ਸੀ।”⁷

ਗਲਪੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਨਾਵਲ ਕੁਝ ਨਵੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਇੰਨੀ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਕਦੀ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਮਹਿਕਮੇ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੀ ‘ਤਫ਼ਤੀਸ਼ੀ’ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਲਗਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਲੇਖਕ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਕਾਰਰਗਰ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੇਚੀਦਗੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਮਹਿਕਮੇ

⁶ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ, ਤਫ਼ਤੀਸ਼, ਪੰਨਾ-349

⁷ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ, ਤਫ਼ਤੀਸ਼, ਪੰਨਾ-414-15

ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ-ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਉਹ ਨਿਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਾਕਿਫ ਹੈ। ਜਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਪੁਲਿਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਹੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਰਤਕੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਰੋਚਕ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਵਲੋਂ 'ਤਫਤੀਸ਼' ਦੌਰਾਨ ਪੁਛਗਿੱਛ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਕੰਡਿਆਂ ਦਾ ਬਿਆਨ, ਕਿਸੇ ਜੁਰਮ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖਵਾਉਣ ਲਈ ਮੋਹਤਬਰ ਦੀ ਲੋੜ, ਬੇਕਸੂਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੁਛਗਿੱਛ ਲਈ ਚੁੱਕ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਪੈਸੇ ਲੈਕੇ ਛੱਡ ਦੇਣਾ, ਨਾਕਿਆਂ ਅਤੇ ਕਰਫੀਊ ਕਾਰਣ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਆਦਿ ਤਮਾਮ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ ਜਿਸਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਬਿਆਨ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅੰਗਮਈ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰਾ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਬਣਾਈ ਰਖਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਨਿਜੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਦਿੰਦਿਆਂ ਨਾਵਲ ਦੁਹਰਾਓ ਦੇ ਅਕਾਉਪਣ ਤਕ ਅਪੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਔਕੜਾਂ ਜਾਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਦਾ, ਥੋੜ੍ਹੇ ਬਹੁਤੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਵੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕੜੀ ਵਾਂਗ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਨਾਵਲ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਘਟਨਾ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਫਿਸਲਦਾ ਵੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਕੁ ਤਕਨੀਕੀ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਨਾਵਲ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ, ਨਵੇਕਲੇਪਣ ਅਤੇ ਸੰਜੀਦਾ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਾਰਣ ਪਾਠਕਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਮਕਬੂਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ-ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਚਰਚਾ ਵੀ ਹੋਇਆ।